

DOI: 10.54664/UPEN9852

Denitsa Uzunova

Abstract: The article presents death as a phenomenon of life. From the point of view of philosophy, the topic of death is particularly significant as it allows to understand the essence of being and the meaning of life. It is argued that death gives meaning to human life. Emphasis is placed on the problem of existential fear of death and on the prerequisites for its occurrence.

Keywords: death; meaning; life; existential fear.

Смъртта е феномен в човешкия живот, който трудно може да бъде разбран. Не случайно темата е разисквана във философските текстове от Античността до днес. Смъртта не просто присъства в нашия живот, тя е част от него и му придава смисъл. Макар да нямаме ясна картина за това кога и как тя ще настъпи, знаем, че краят е неизбежен. Осъзнаването на ограничения отрязък от време, с което разполагаме, ни помага по такъв начин да планираме живота си, че да му предадем желаната от нас стойност. В този смисъл негативната конотация, която предаваме на смъртта, е свързана, от една страна, със страха, че нас няма да ни има, а от друга, със страданието, което изпитваме при загубата на значим за нас човек. По друг начин тя не може да бъде позната. Тя е един предел, след който не знаем дали нещо предстои.

---

* Деница Узунова – доцент, доктор, катедра „Философски науки“, Философски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: d.uzunova@ts.uni-vt.bg.

Това, което знаем за смъртта е много по-малко от това, което остава неизвестно, а неизвестното поражда страх. Страхът от смъртта не е основателен, но е разбираем. От гледна точка на философията темата за смъртта е особено значима, тъй като позволява да се достигне до разбирането за същността на битието и смисъла на живота. Несъмнено като биологичен факт тя е обект на изследване в медицината, а като явление в човешкия живот и като необходимост от различни подходи за справяне със скръбта, представлява интерес и за психологията. Единствено философията дава един по-цялостен и задълбочен прочит на феномена, доколкото смъртта стои в основата на осмислянето на човешкия живот. Тя му предава значимост и ценност. Не малко са и случаите, в които човек е готов да отнеме живота си, защото е изгубил смисъла, или пък е готов да жертва собствения си живот, както и живота на други човешки същества в името на някаква кауза (Стоянова-Енчева 2021: 134), макар и лишена от благородство. Смъртта стои в основата на познанието за човешкото съществуване.

Темата заслужава внимание в контекста на необходимостта от преосмисляне на онтологичните основи на философията на смъртта. Съвременният свят, характеризиращ се с възникването на редица кризи като: военни конфликти, вируси, застрашаващи човешкия живот, съществуване в изолация, води до промяна в светогледните парадигми на хуманитарната мисъл. Само във философията човечеството би могло да намери успокоение, да намери отговорите, от които има нужда.

Днес вниманието отново е насочено към проблема за човека, към опитите да се разкрият екзистенциалните основи на неговото съществуване, на човека, който е загубил собствената си идентичност и отново е изправен пред задачата да проектира сам себе си. Развитието на техногенната цивилизация води човечеството до заблудата, че неговите възможности са безкрайни. Всичко това се превръща в предпоставка за все по-задълбочаващото се отчуждение на човека от природата (Панов 2002).

Смъртта е един от най-интригуващите феномени в човешкия живот. От една страна темата е табу, защото не е приятно да

се говори и да се мисли за смъртта. От друга страна смъртта е неизбежна, тя не може да бъде контролирана или отложена. Ако раждането на едно човешко същество в някаква степен би могло да бъде планирано, доколкото у човека се поражда естественото желание да остави следа след себе си, то неговият естествен край е неизвестен, той не може да бъде планиран. Именно тази неизвестност стои в основата на екзистенциалния страх от смъртта. От гледна точка на философията интерес представлява човешкото отношение към смъртта, страха от нея и осъзнаването на собствената смъртност. В едно от своите изследвания посветени на страха от смъртта Валентина Долгова и Наталия Кормушина, автори в областта на психологията, отбелязват, че тя не винаги се е приемала като фатално и страшно явление. Във вярванията на келтите например смъртта е представена различно – като почивка, като голямо пътуване, като приключение. По своята същност смъртта е непредставима, затова страхът би следвало да се свързва със самия преход от живота към смъртта или със самото умиране. Човекът се страхува от това, което предстои или от някакво въображаемо бедствие. Причините за страха могат да бъдат различни – тежко заболяване, загуба на близък човек, размисли върху ценности и смислови ориентации в състояние на самота (Долгова, Кормушина 2016: 134-135). Авторите подчертават, че през Средновековието голяма част от произведенията на изкуството са посветени на смъртта. Прави впечатление, че в миналото тя често е изобразявана като ангел със свещ, старец с пясъчен часовник и др., което символизира една своеобразна почит към нея. Това отношение към смъртта силно контрастира със съвременното. Съвременният човек избягва да говори за смъртта, потиска мисълта за нея, а причината за подобно отношение се крие в силният страх, който тя провокира. Доказателство за това е начина, по който смъртта се изобразява – най-често като скелет с коса (Долгова, Кормушина 2016: 135). Страхът от смъртта е естествен, познат е на всички. Ние сме принудени да живеем с него и да намерим начин да му попречим да разруши живота ни. Несъмнено този страх може да окаже и положително

въздействие върху индивидуалното човешко съществуване. Той мотивира човека да цени и преживява пълноценно най-щастливите мигове, мотивира го да бъде активен, да не отлага мечтите и копнежите си за по-късно, защото понякога възможностите идват само веднъж.

Алла Холмогорова, изследовател в областта на психологията, прави опит да проследи културните предпоставки за формирането на различно отношение към смъртта. Тя отбелязва, че в миналото египтяните са имали обичай, според който по време на празненствата в тържествената зала заедно с най-добрите ястия, се е внасяла и мумията на някой починал. Целта на този обичай е да покаже на присъстващите колко огромен е образа на смъртта. Авторката припомня и учението на Ликург, че близостта на гробищата до човешките жилища, както и присъствието на огромен брой хора на погребенията са нужни, за да напомнят на живите всеки ден за това, което им предстои и, че пред смъртта всички са равни. (Холмогорова 2003: 120).

Няма съмнение, че мисълта за края на човешкия живот провокира страх. Той е съвсем естествен и обясним и стои в основата на психологическите изследвания на смъртта. В действителност психологията като социална наука не изследва смъртта като явление само по себе си, а усилията са насочени предимно към поведението на човека, неговите реакции по отношение на смъртта. Желанието на човека да живее и осъзнаването на неизбежността на края предизвиква у него когнитивен дисонанс. Човешките реакции при сблъсъка със смъртта са различни и зависят от редица фактори като: наличието на определени възгледи за света, възприятие за ценността на човешкия живот, религиозни убеждения, вяра в задгробния живот, готовност за възприемане на трагедията на смъртта (Нурр 2017: 2-3).

А. Хомогова посочва няколко основни причини за появата на екзистенциалния страх от смъртта:

Първата причина е свързана с характеристиките на съвременната култура. А. Хомогова я определя като нарцистична. Според нея съвременната култура не приема неизбежните ограниче-

ния, които са валидни за всички. Съвременният човек определя себе си като изключителен (Холмогова 2003: 121). Той е само страничен наблюдател на нещастieto на другите.

Като втора причина авторът посочва култивирането в съвременният образ на човека на obsесивно-компулсивни личностни черти – като перфекционизъм, високи стандарти, ред, контрол. Съвременният човек иска да планира всичко, всичко да бъде в негова власт, но по отношение на смъртта това е невъзможно (Холмогова 2003: 122). Тя не следва правила и планове, не идва на време. Напротив тя идва и показва на човека, че не всичко зависи от него, че има ситуации в живота, които не могат да бъдат предвидени и макар да знаем, че смъртта съществува, никога не я очакваме.

Третата причина за екзистенциалният страх от смъртта е екзистенциалният вакуум – липсата на цел и смисъл в живота. Такъв живот не е пълноценен. Това състояние авторът определя като гранично – между живота и смъртта. От това следва, че силният страх от смъртта тук означава страх от безсмислието на живота (Холмогова 2003: 122).

Друг източник на страх са самотата и социалната изолацията. Като предпоставка за тяхното възникване авторът посочва индивидуализма и съревнованието между хората, които са така характерни за съвременната западна култура (Холмогова 2003: 124). Това твърдение се потвърждава и от събитията през последните години. Пандемията от COVID 19 води след себе си подобни последици. Наложената социална изолация, големият брой заболели, смъртните случаи, всичко това се превръща в условие за нарастващото отчуждение между хората и силното усещане за самота и безсилие. В такива ситуации страхът става все по-интензивен, тъй като самотата лишава човека от усещането за връзка с живота чрез другите.

Според А. Холмогорова друга причина за появата на екзистенциалният страх от смъртта може да бъде непреработения опит от сблъсъкът със смъртта (Холмогова 2003: 124). Всеки един от нас среща смъртта под една или друга форма и преживя-

ва тази среща по различен начин. Понякога такъв опит води след себе си негативни последици, а друг път се превръща в предпоставка за промяна в светогледа, различен поглед върху смисъла на живота. Много често преживяването на някаква гранична ситуация, когато даден човек се докосне до смъртта и се върне отново към живота, води след себе си големи промени. След подобно преживяване обичайно хората променят начина си на живот, виждат света по различен начин, отдават се на религията и др. Потвърждение за това може да бъде открито в живота на голяма част от великите мислители. Ярък пример за това е руският писател Фьодор Михайлович Достоевски. Писателят има важно значение за руската литература и философска мисъл през XIX век. Той е изразител на стремежа за религиозно преобразование на живота (Рачев 2021: 57). Един от емблематичните руски философия Лев Шестов, отделя огромно внимание на неговата личност. В този контекст, той твърди, че има хора, които при необичайни в живота им обстоятелства, получават „второ зрение“. Те започват нов живот, виждат нещата по различен начин, разбират грешките си и знаят, че ако им бъде даден втори шанс, в определени ситуации, биха постъпили по по-добър начин. По този повод Лев Шестов разказва една еврейска легенда за ангела на смъртта, който е описан с множество очи. Според легендата понякога той пристига при хората преди да е настъпило времето, да приключат житейския си път. За да компенсира вината си за преждевременното си посещение, ангелът им подарява по един чифт от своите очи. От този момент нататък хората започва да вижда света по един различен начин, непознат до момента. Това се случва и със самия Достоевски. По странни стечения на обстоятелствата той, бива осъден на смърт, а след това присъдата е заменена с четири години каторга. Подмяната на присъдата и живота му в каторгата го карат да се замисли над случилото се, карат го да мечтае за новия си живот. Тези си размишления Достоевски споделя в своето произведение „Записки от мъртвия дом“. Шестов смята, че след като преживява смъртната заплаха и каторгата, Достоевски получава като награда от ангела на смъртта този страшен и неискан

дар на второто зрение, което представлява и основната тема на „*Записките от подземие*“ (Шестов 2004: 34–40).

На определен етап от своя живот всеки човек се изправя пред вечния въпрос за смисъла на живота. Всеки един от нас иска да изживее живота си смислено, да оформи живота си според своите ценности. Въпросът за смисъла е специфичен за човека. Въпреки това, смисъла се превръща в централна тема относително късно в история на философията. Тя е характерна предимно за периода на Новото време и миналия век.

XIX век, както и началото на XX век, се характеризира със силно изразено идейно разнообразие в сферата на духовността и мисленето на Европа (Белогашев 2021:15). В мистичния свят живота на човека е добре организиран и подреден, затова темата за смисъла не възниква. А с разпространението и развитието на религията смисълът е насочен към очакването на Месията, по-късно към завръщането на Спасителя. Вниманието е насочено към Бог, благодарение на когото всичко има смисъл (Лэнгле 2009: 48). Според Алфред Ленгле въпросът за смисъла на живота възниква в определени етапи от човешкото съществуване, а причините могат да бъдат различни. Авторът твърди, че условно бихме могли да разделим въпросите за смисъла на два типа – големи и малки. Големите въпроси са с по-голям обхват и значение. Те са определящи за индивидуалното човешко съществуване. Малките въпроси касаят ежедневието на човека. Въпросите за смисъла на живота могат да възникнат съвсем неочаквано, а могат да се формират и бавно с течение на месеци и години. Те могат да бъдат свързани с повратни моменти в различни етапи от човешкия живот, с голяма загуба и т.н. (Лэнгле 2009: 49). Според А. Ленгле съвсем естествено въпросите за смисъла се появяват с възрастта, когато човек се приближава до смъртта, но най-ярко те се проявяват, след преживяването на непреодолима загуба. Контрастите изострят възприятието, затова темата за смисъла във връзка със загубите се осъзнава особено остро и болезнено. Подобно преживяване може да се превърне в предпоставка за възникване на криза на смисъла (Лэнгле 2009: 50). Но какво означава това и

доколко отговорът на този въпрос е обвързан с идеята за смъртта, неизбежния край? По какъв начин смъртта осмисля живота? Според Виктор Франкъл, ако животът изобщо има някакъв смисъл, то страданието и смъртта също трябва да имат. Той твърди, че ние ставаме свидетели на непрекъснатото умирање на миговете, от които се състои живота и те никога няма да се повторят. Именно това е причината да не пропиляваме времето, което ни е отредено, а да го изживеем по възможно най-добрия начин (Франкъл 1994: 133). В това отношение се забелязват допирни точки с възгледите на Мартин Хайдегер. Като философ Хайдегер посвещава усилията си на основния въпрос – съществуването. Този въпрос винаги е отнесен към темата за несъществуването. Той дава един по-специфичен прочит на темата за смъртта и човешкото съществуване. За него смъртта не е просто някакъв биологичен процес, който е свързан с преминаването от едно състояние в друго. Смъртта е белег за човешкото съществуване. Тя е основна характеристика на живота, защото животът е „битие към смъртта“. Именно смъртта разкрива онтологичното измерение на личността. Показва нейната цялостност и същевременно нейната ограниченост по отношение на съществуването ѝ. Мартин Хайдегер твърди, че смъртта се разглежда като условие за един пълноценен начин на живот. Тя не може да бъде споделена с друг или да бъде отнета, защото има изцяло личен характер. Тя не е въпрос на избор. Той я определя като феномен на живота, а самият живот е битиен вид, към който принадлежи *пребиваването-в-света*. Мислителят пояснява, че този вид може да бъде онтологично определен чрез неговата ориентация към *човешкото-битие-тук* (Хайдегер 2020: 231). А самият преход към смъртта лишава човека от възможността да осъзнае този преход. Така единственият начин той да придобие някакъв опит по отношение на смъртта е възможен поради факта, че неговото *битие-тук* е *съ-битие* с други (Хайдегер 2020: 224). Хайдегер определя смъртта като битийна възможност. Това е най-крайната и най-автентичната възможност, тъй като *човешкото-битие-тук* не може да надмогне възможността на смъртта (Хайдегер 2020: 235).

Алфред Ленгле например смята, че една от грешките, които допускат хората е, че влагат в понятието „смисъл“ идеята за някаква обща цел на живота. Но големият въпрос за смисъла е резултат от решенията и изборите, пред които сме изправени всеки ден. Всяко едно решение, колкото и малко да е то, ежедневните избори, са свързани с въпроса за смисъла на човешкото съществуване, защото всяко едно наше действие е в следствие на качествата, които притежаваме, на изградената от нас ценностна система, на чувството ни за справедливост. Всичко това ни дава усещането, че нашите действия и малките решения, които взимаме са час от нещо много по-голямо, те ни помагат да предадем смисъл на живота си. (Ленгле 2009: 50) Тук особено важна роля има философията, която е един от основните инструменти в процеса на формиране и промяна на ценностите (Petkova 2017: 189).

Ако човешкият живот продължава вечно, то тогава много планове биха останали нереализирани, тъй като би липсвала мотивация за действие. По този начин живота би се лишил от смисъл. Страхът, който хората изпитват от смъртта ги кара да избягват мислите за нея. Според някои автори потискането на мисълта за смъртта се превръща в предпоставка за появата на „илюзията за безсмъртие“. Това разбира се е само част от обяснението (Trisel 2015: 64). Брук Трайзъл, изследовател в областта на философията, твърди, че именно тази неизвестност, пред която е изправен човекът стои в основата на „илюзията за безсмъртие“. Авторът смята, че осъзнаването на смъртността, може да провокира човека да изживее живота си по възможно най-добрия начин. Въпросът е какво би се променило, ако знаехме как и кога би настъпил краят. Предположението на Бр. Трайзъл е, че вероятно при тези условия животът би бил изпълнен със смисъл, тъй като крайният срок мотивира човека да положи усилия за постигане на целите си. Разполагайки с ограничено време, всеки един от нас трябва да даде приоритет на това, което иска да направи в живота си и не може да си позволи да го отлага (Trisel 2015: 65).

Темата за смъртта е тясно обвързана с тази за смисъла на човешкия живот. На определен етап от индивидуалното човешко

съществуване настъпва повратен момент, който ни изправя пред вечните философски въпроси. Днес ставаме свидетели на радикален антропологичен обрат, резултат от различни глобални фактори, пред които е изправено човечеството. Отново в центъра на вниманието е човекът. Едва когато той осъзнае своята смъртност, ще бъде способен да изживее животът си пълноценно. Той е обречен да мисли за живота и смъртта и това го отличава от всяко друго живо същество. Връзката между живота и смъртта е една от най-важните теми във философията, защото нашите постъпки в отреденото ни време следва да бъдат съизмерими с вечното. Въпросите за смисъла на живота и смъртта, с които се сблъсква всеки един от нас не могат да бъдат решени с методите на отделните науки. Отговорите могат да бъдат търсени само в сферата на философията.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Белогашев, Г. 2021. “Науките за духа и Науките за природата в пост-Кантианските теориите на В. Дилтай, В. Винделбанд и Х. Рикерт”, В: Библиотека „Диоген“, 2021 / Том 29 / Брой 2, 15-50// Belogashhev, G. 2021. “Naukite za duha i Naukite za prirodata v post-Kantianskite teoriite na V. Diltay, V. Vindelband i H. Rikert”, V: Biblioteka “Diogen”, 2021 / Tom 29 / Broj 2, 15-50

Долгова, В., Кормушина, Н. 2016. „Екзистенциален страх от смърт“, В: Вестник Челябинского государственного педагогического университета № 7, 134-138// Dolgova, V., Kormushina, N. 2016. „kzistentzialny strah smerti“, V: Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta № 7, 134-138

Лэнгле, А. 2009. “Концепция смисла В. Франкла – вклад в психотерапию”, В: Экзистенциальный анализ. №1. Бюллетень, Москва, 47-78// Lngle, A. 2009. “Kontseptsiya smsla V. Frankla – vklad v psihoterapiyu”, V: kzistentzialny analiz. №1. Byulleteny, Moskva, 47-78

Панов, В. 2002. Проблема смерти в философии: Онтологический аспект, Институт философии РАН // Panov, V. 2002. Problema smerti v filosofii: Ontologicheskiy aspekt, Institut filosofii RAN

Рачев, Р. 2021. „Николай Бердяев – от воля за култура към в Rachev, R. 2021. „Nikolay Berdyayev – ot volya za kultura kam volya za zhiivot“, V: Biblioteka „Diogen“, 2021 / Tom 29 / Broj 2, 51-58оля за живот“, V: Библиотека „Диоген“, 2021 / Том 29 / Брой 2, 51-58//

Стоянова-Енчева, О. 2021. „Ролята на жената в самоубийствения тероризъм“, В: Проблеми на социалната и икономическата сигурност, том 1, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 133-141// Stoyanova-Encheva, O. 2021. „Rolyata na zhenata v samoubiystveniya terorizam“, V: Problemi na sotsialnata i ikonomicheskata sigurnost, tom 1, Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 133-141

Франкъл, В. 1994. Човекът в търсене на смисъл, София: Фондация Отворено общество// Frankal, V. 1994. Chovekat v tarsene na smisal, Sofiya: Fondatsiya Otvoreno obshtestvo

Хайдегер, М. 2020. Битие и време, превод – Цочо Бояджиев, София: Изток-Запад// Haydeger, M. 2020. Bitie i vreme, prevod – Tsocho Boyadzhiev, Sofiya: Iztok-Zapad

Шестов, Л. 2004. На везните на Йов, Съчинения в четири тома, Т.2, София: Захарий Стоянов// Shestov, L.2004. Na veznite na Yov, Sачинeniya v chetiri тома, Т.2, Sofiya: Zahariy Stoyanov

Холмогова, А. 2003. Страх смерти: культуральные источники и способы психологической работы, В: Московский психотерапевтический журнал, №2, 120-132// Holmogova, A. 2003. Strah smerti: kulturalnye istochniki i sposob psihologicheskoy rabot, V: Moskovskiy psihoterapevticheskiy zhurnal, №2, 120-132

Hupp, A. 2017. A Psychological and Philosophical Understanding of Death: An Analysis of Platonic and Epicurean Philosophy in Modern America, In: Honors Bachelor of Arts, pp 2-59, достъпно на: <https://www.exhibit.xavier.edu/hab/>, 28.08.2022г.

Petkova, P. 2017. „How to Build a Just Society: In Defence of Communitarianism“, In: Dialogue and Universalism, A Journal of the International Society of Universal Dialogue, №2, Warsaw, Polish Academy of Sciences, 189-196.

Trisel, B. 2015. Does Death Give Meaning to Life, In: Journal of Philosophy of Life Vol.5, No.2;62-81